

УДК 377

## ЕТАПИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Н.Р.Опушко

***Анотація.** На основі наукових джерел визначено основні етапи розвитку освіти на території Поділля в першій половині ХІХ століття; проаналізовано особливості кожного зазначеного періоду.*

***Ключові слова:** навчальний округ, Едукаційна комісія, Міністерство народної освіти, гімназія, повітове училище, церковно-приходська школа.*

***Аннотация.** На основе научных источников определены основные этапы развития образования на Подолье в первой половине ХІХ века; проанализированы особенности каждого указанного периода.*

***Ключевые слова:** учебный округ, Эдукационная комиссия, Министерство народного образования, гимназия, уездное училище, церковно-приходская школа.*

***Abstract.** The article, based on studied scientific literature identifies the key stages of education in Podillya in the first half of the nineteenth century, the peculiarities of each specified period.*

***Keywords:** school district, Ministry of Education, school, district school, Parish school.*

**Постановка проблеми.** Освіта є важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин. Для відродження національно-виховних традицій у процесі навчання підростаючого покоління важливу роль відіграє не лише історія розвитку держави, але й особливості історичного становлення рідного краю, з перебігом його суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, генезою освітньої галузі.

В історії розвитку освіти подільського краю ще не всі його періоди й педагогічні процеси вивчені на достатньому рівні. Серед них і перша половина ХІХ століття – період руйнування феодально-

кріпосницьких відносин, підготовки реформ, перший етап промислового перевороту, що призвело до заміни примусової праці на вільнонайману. Всі ці чинники своєрідно впливали на розвиток освітньої системи регіону.

Сучасна освітня система України є продуктом тривалого й подекуди неоднозначного процесу розвитку. Це зумовлено складним характером державного становлення й особливостями її суспільно-політичного устрою на різних історичних етапах. Нестабільне політичне та соціально-економічне становище, сприяло тому, що розвиток освіти на території Поділля в першій половині XIX століття відбувався нерівномірно.

**Аналіз досліджень з даної проблеми.** Серед досліджень, які присвячені розвитку освіти на Поділлі, важливими для нашого наукового пошуку є праці таких визначних дослідників, як М.Грушевський [2] та Ю.Сіцінський [9], С.Рождественський [7]. Серед сучасників, які досліджували історію становлення навчальних закладів подільського краю, слід відзначити А.Філінюка [8], А.Боднар, І.Важинського [1], Я.Демченка [3], І.Сесака [6]. Ці науковці в загальних рисах окреслили деякі аспекти розвитку освіти та діяльності навчальних закладів освіти у подільському регіоні, у їхніх працях наведені відомості про становище мережі українських навчальних закладів. Однак, нез'ясованим залишається питання про те, які ж етапи свого становлення та розвитку пройшла освітня галузь у перехідний історичний період першої половини XIX століття.

**Мета статті.** Визначити та охарактеризувати етапи розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття, особливості становлення та розвитку навчальних закладів на кожному з визначених етапів.

**Виклад основного матеріалу.** На розвиток освіти на території Поділля впливала низка об'єктивних політичних, соціально-економічних, релігійних факторів. Саме вплив цих чинників і зумовив те, що освітня галузь в регіоні протягом першої половини XIX століття мала декілька етапів свого розвитку. Спробуємо виокремити й детально охарактеризувати кожен з них.

Згідно з архівними матеріалами та даними наукової літератури, ми виділили наступні етапи розвитку освіти на території Поділля першої половини XIX століття.

**I етап** – з 1795р. по 1802 рік. Цей період можна означити як перехідний, у політичному сенсі, а саме з-під влади однієї держави до іншої, що спричинило зміну політичної системи. Поділля разом із Волинною та Київщиною в результаті другого поділу Речі Посполитої переходять під юрисдикцію Російської імперії, тому початковою датою обрано саме 1795 рік.

У цей час великий вплив на розвиток освіти мала Едукаційна комісія Польщі, яка була утворена ще 1793 року [6]. Також значний внесок у розвиток освіти здійснило католицьке духовенство, мережа їх навчальних закладів контролювалась спочатку єзуїтами, а потім василіанами [3, с. 107].

Саме на зламі XVIII-XIX століть сформувалася сітка православних навчальних закладів. Найбільш важливим з них була створена у 1798 році й профінансована першим православним архієпископом Іоаникієм Подільська духовна семінарія – середній духовний навчальний заклад православного віросповідання, в якому 1 травня 1798 року розпочали навчання 130 учнів (синів священослужителів) [8, С. 32-33].

На час приєднання Поділля до Російської імперії його мешканці здобували освіту переважно в церковно-парафіяльних і дяківських початкових школах. У таких закладах навчали переважно дяки: українською мовою вчили буквар, часослов, псалтир та церковних співів. Але, як свідчать джерела, такі школи наприкінці XVIII століття почали занепадати і на початку XIX століття майже зникли. Причина занепаду, а потім майже повного їх зникнення, полягала в переході абсолютної більшості уніатів, при парафіях яких вони функціонували, у православ'я, що не супроводжувалося збереженням навчальних закладів. У таких парафіях, які ставали православними разом із священниками, школи, як правило, продовжували функціонувати. Однак саме православних парафій виявилось значно менше, ніж їхніх попередниць – католицьких. Наслідком таких етноконфесійних змін у регіоні стала перша хвиля різкого скорочення власне українських навчальних закладів [8, С. 32-33]. Одразу після приєднання нова влада намагалася знищити не тільки традиційну українську освіченість, але й народне шкільництво. Відбиралися земельні мастки в українських монастирів, був відчутним удар для українських шкіл, занепад яких входив у плани царського уряду.

Лише окремі подоляни, головним чином поляки за походженням, мали змогу продовжувати своє навчання у більш престижних тоді єзуїтських навчальних закладах, які функціонували не стільки для освітньої підготовки, скільки для латинізації та ополячення українців. Відтак, корінне населення в основній своїй масі ставалося до польських навчальних закладів із недовірою і підозрою, вбачаючи у них засіб ослаблення духовного потенціалу українського народу [8, с.33].

Кінцевою межею цього етапу визначено 1802 рік, саме тоді активізується робота російського уряду

## **Матеріали V Міжнародного семінару «Концептуальні основи підготовки спеціалістів: традиції та перспективи в контексті реалій сучасної освіти»**

в галузі освітньої справи, затвердження нормативних документів, які регулювали роботу навчальних закладів.

Даний період не відзначається яскраво вираженими подіями в освітній справі, проте є важливим для розуміння подальшого розвитку навчальних закладів у Подільській губернії.

**II етап** – з 1802 року по 1828 рік. Період починається з 1802 року, саме цього року маніфестом імператора Олександра I було створено Міністерство народної освіти, яке повністю перебрало на себе всі функції з упорядкування системи освіти в імперії.

Цей період варто означити як ліберальний у політиці російського уряду в галузі освіти подільського регіону. Адже незважаючи на те, що Поділля ось уже вісім років перебувало під владою Російської імперії, проте політика уряду була досить поблажливою до польського фактору в регіоні. Про це свідчать наявні архівні матеріали, які збереглися до наших днів.

Також цей факт досить вдало підтверджує історик М.С.Грушевський; «у землях, які відійшли від Польщі до Росії, українському народу не стало легше. Навпаки, сильна рука нової російської адміністрації передала пануванню польського поміщика над українським холопом ще більшу силу й упевненість, якої воно не могло мати в безсилій, розхитаній шляхетською анархією Польської державі» [2, с.478].

Згідно зі свідченням тогочасного очевидця С.Рожественського, протягом 1803 та 1804 років були організовані центральні установи й навчальні округи, створені середні та нижчі заклади освіти, створені статuti вищих та середніх навчальних закладів [7, с.41]. 24 січня 1803 року були затверджені «Попередні правила освіти», законодавчий акт, що містив основи нової навчальної системи. Указом від 24 січня 1803 року імперію було розділено на навчальні округи, адміністративними центрами яких мали стати університети. Територія Подільської губернії увійшла до складу Віленського навчального округу [7, с.53].

Питанням великого політичного значення було утворення освітньої справи в західному та південно-західному краї, в областях, що відійшли від Польщі. Облаштування Віленського округу почалось з його затвердження (18 травня 1803 року) та прийняття статуту й училищ, що належали його юрисдикції [7, с. 80-81].

Керівником округу було призначено князя Адама Чарторийського, погляди та діяльність якого носили відкрито пропольське спрямування. 14 липня 1804 року він представив міністру народної освіти «План облаштування училищ в окрузі імператорського Віленського університету». Згідно з цим планом, із загальної кількості училищ Віленського округу п'ять губернських гімназій і одинадцять повітових училищ отримували фінансування з поєзуйтських прибутків; решта 40 училищ реформуються в гімназії і повітові училища залишаються на утриманні духовенства. Щодо навчального процесу в цих навчальних закладах, зберігався порядок, установлений вище згаданою Едукаційною комісією. Після цього Плану був затверджений «Особливий статут для приходських училищ Волинської, Київської та Подільської губерній», який був складений за проектом візитатора цих губерній Тадеуша Чацького і затверджений 31 серпня 1807 року [7, с.83].

Станом на 1808 рік у Віленський округ входило 8 губернських міст, 6 – гімназій, 1,305 учнів, 89 – повітових міст, 54 повітові училища, в яких налічувалось 7, 422 учня [7, с. 71].

У перших десятиліттях XIX століття в краї інтенсивно розвивається і збільшується у розмірах мережа польських навчальних закладів. У березні 1804 року Т.Чацький організував у Кам'янці з'їзд католицького духовенства на чолі з єпископом Дембовським, на якому духовенство взяло на себе зобов'язання сплачувати на користь парафіяльних шкіл десятину від усіх церковних доходів. На основі проекту, який був написаний Т.Чацьким, усі парафіяльні школи були віддані під керівництво поміщиків, які мали право засновувати їх у своїх маєтках [8, с.35].

Саме в цей період особливо щедро фінансувалися богословські навчальні заклади Кам'янця, Вінниці та інших міст, покликаних насаджувати католицизм у середовищі української шляхетської верхівки. Крім єзуїтських шкіл у Кам'янці та Вінниці, базиліанських – у Барі й Немирові, їх зусиллями були відкриті гімназії, повітові училища та парафіяльні школи, передусім при католицьких монастирях у Городку, Сатанові, Тарноруді, Ярмолинцях, Дунаївцях, Зінькові, Проскуріві. Як результат, у 1822 році в Подільській губернії нараховувалося понад 40 великих шкіл, де навчалось 900 учнів [8, с.36].

Взагалі освітня реформа 1802-1804 років ставила за мету передусім уніфікувати існуючу мережу освітніх закладів за імперськими вимогами й провести в них русифікацію. У 1804 році в губернії функціонувало 21, 1825 року – 44 повітових духовних училища, що відкривались у повітових центрах [8, с.34].

З 1804 року діяли повітові училища в Кам'янці-Подільському, Вінниці, Брацлаві, Могилеві-Подільському. В 1814 році у Вінниці була відкрита польська чоловіча гімназія губернського рівня. 30

липня 1804 року утворенням Кременецької гімназії вичерпуються важливі законодавчі заходи з облаштування Віленського навчального округу загалом і навчальних закладів подільського регіону зокрема.

Кінцевою датою цього етапу визначено саме 1828 рік, коли лібералізм змінюється більш радикальнішою політикою Миколи I в освітній галузі, видаються нові законодавчі акти, які змінюють систему освіти в краї.

**III етап – 1828р. – 1847.** Визначені нами хронологічні рамки періоду починаються із затвердження нового Статуту університетів у 1828 році і тривають до 1847 року, коли після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства відбувається ще гостріше посилення переслідування української культури і національної освіти, відповідна політика проводилась і в землях подільського краю.

Цей етап характеризується посиленням реакції з боку російського уряду щодо навчальних закладів в Україні загалом, і на території Поділля зокрема.

8 грудня 1828 року був прийнятий новий Статут нижчих і середніх навчальних закладів. Незмінним в системі нижчих і середніх шкіл залишалось за Статутом гімназій і училищ повітових і приходських лише приходське училище, яке продовжувало слугувати підготовчою школою для наступних. Курс повітових училищ тепер складав самостійне ціле: за винятком мов, тут викладались майже усі гімназійні предмети, щоправда в меншому обсязі. Утримання повітових училищ повинно було здійснюватись за рахунок казни. Відбувався розподіл гімназій за гуманітарним і математичним спрямуванням, що надалі забезпечило їх диференціацію як класичних і реальних [4, с. 275].

Освіту мали змогу здобувати переважно діти заможних верств населення. Основний принцип реформи 1828 року полягав у наданні дворянським дітям повного курсу навчання і підготовки їх до практичного життя. Навчання повинно було тривати вже сім років. Після 1828 року у гімназіях насаджувався класицизм [4].

Після поразки польського повстання 4 жовтня 1831 року імператор Микола I наказав «закрити утримувані римсько-католицьким духовенством навчальні заклади у Подільській, Волинській і Київських губерніях. І разом з тим, повсюди розпорядитися про відкриття у названих трьох губерніях якомога більше повітових і парафіяльних училищ, де це вважається за потрібне; але в жодному випадку не при католицьких монастирях або церквах, а при церквах греко-російського віросповідання» [6]. В 1830 році було скасовано викладання польської мови і «наук на семи мовах» [7].

У 30-50-х рр. продовжувалося формування російської мережі шкільництва на Поділлі як протидії польському впливу. Були закриті польські школи (Вінницька чоловіча губернська гімназія, 60 католицьких шкіл), заборонена польська мова як засіб навчання в закладах освіти [8, с.39]. В обов'язки шкільного керівництва входило викорінення зі шкіл польського духу та русифікація.

Після закриття на Поділлі значної кількості польських навчальних закладів на початку 30-х років XIX ст., російські школи відкривались з великими труднощами. Подільська губернія мала один з найменших показників розвитку освіти серед населення. Цю думку можна підтвердити дослідженнями Ю.Сіцінського, у його праці «Приходи и церкви Подольської епархии» з дванадцяти повітів, з яких складалась у той час Подільська губернія, нараховувалось всього 40 церковно-приходських шкіл на всю губернію [9].

25 червня 1835 року було затверджено нове «Положення про навчальні округи», яке разом з виданим 26 червня 1835 року «Статутом імператорських російських університетів» завершило перетворення системи управління й керівництва навчальними закладами. На основі царських указів з 1831-1835 рр. навчальні заклади були розподілені по 8-ми навчальним округам і вилучені з підпорядкування університетів. Царський уряд свідомо розривав зв'язки між університетом і школою [6].

У січня 1831 року Подільська й Волинська губернії були підпорядковані Харківському навчальному округу. 14 грудня 1832 р. Поділля увійшло до складу новоутвореного Київського навчального округу.

Проте важливим у цей період є той факт, що з'являються середні навчальні заклади для жінок. Першим із них був жіночий пансіон А.Кренгель, відкритий у 1839 році, але через недостатню кількість бажаючих навчатись у ньому він був закритий через рік. Лише в жовтні 1847 року з'явився зразковий пансіон Кравецької, що функціонував під контролем директора чоловічої гімназії м.Кам'янець-Подільського [8, с.40].

На Поділлі у другій третині XIX століття функціонували 7 приватних жіночих пансіонатів:

Терезії Тадеуш у Барі (з 1825 р.), а потім з 1834 року – у Меджибожі (до 40-х років);

Пансіон Ящинської (1833-1835 рр.);

Пансіон Федоровича (1833-1842 рр.);

у 1853-1867 рр. діяв приватний жіночий пансіон Катерини Коцієвської;

## **Матеріали V Міжнародного семінару «Концептуальні основи підготовки спеціалістів: традиції та перспективи в контексті реалій сучасної освіти»**

З 1852-1855 рр. функціонував пансіон Леонтини Піотровської за програмою парафіяльного училища [6].

Щоправда, існували ці навчальні заклади не тривалий час і кількість учнів в них не перевищувала в середньому 15-20 учениць.

Центром розвитку світської освіти на Поділлі стала Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (1833 р.). З 1838 р. у Немирові почала діяти третя чоловіча гімназія [6].

Згодом, політика царського уряду щодо питань освіти ставала ще більш жорсткішою, тривала вона майже до кінця XIX століття.

**Висновки.** Підсумовуючи увесь викладений матеріал, приходимо до висновку, що зважаючи на політичні, соціально-економічні, релігійні чинники освіта на території Поділля в першій половині XIX століття пройшла декілька етапів свого становлення та розвитку. Кожен з визначених етапів мав свої особливості: перший етап (1795-1802 рр.) характеризувався ще не розробленою новою освітньою політикою, що дозволило певний період розвиватись у рамках освітніх поглядів польської держави; другий етап (1802-1828 рр.) – період ліберальної політики російського уряду щодо освіти в подільському регіоні, в цей час разом з політикою колонізації подолян активно розгортається русифікація краю; третій етап (1828-1847 рр.) на престол Російської імперії приходять Микола I, радикальна політика якого спричинила посилення русифікації в подільському регіоні, закривались навчальні заклади, які були неугідні владі. Освіта була повністю централізованою.

### **Література**

1. Важинський І.П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802-1866) : автореферат дисертації на здобуття кандидата педагогічних наук : спеціальність 13.00.04. / І. П. Важинський. – К., 2002. – 19 с.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. / М. Грушевський. – Донецьк : ТОВ ПКФ «БАО», 2003. – С. 478 (736 с.).
3. Демченко Я. Внесок поляків у розвиток освіти на Поділлі в XVIII-XIX ст.. / Я. Демченко // Освіта на Поділлі : минуле та сьогодення. Матеріали XXII Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 20-21 жовтня 2011 року : до 100річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – С.107.
4. Опушко Н.Р. Нормативно-законодавча база розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття / Н. Р. Опушко // Образовательно-информационные технологии : теория и практика : монография (международная) / [О.Г.Абрамкина, А.Ю.Арутюнян, О.И.Герберт и др.] – Книга 14. Москва : Наука: информ; Воронеж: ВГПУ, 2012. – С. 271-277.
5. Павленко В.В. Діяльність педагогів-іноземців на Волині (XIX – початок XX ст..) [Навчально-методичний посібник] / В. В. Павленко. / за ред. проф. М.В. Левківського. - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 232 с.
6. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. / І.В.Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.14. – С. 40-52 (528 с.)
7. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
8. Філінюк А.Г. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. Г. Філінюк, А. М. Боднар // Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі» 22 жовтня 2010 року. – Том 16. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 30-42.
9. Приходы и церкви Подольской епархии [Текст] / под ред. : Е. Сицинского. – Б.Церква : Вид. О.Пшонківський, 2009. – 996 с.